

**Залізник Л.Л., Ветров Д.О.,
Хоптинець І.М.**

**ДОСЛІДЖЕННЯ
ГРАВЕТСЬКОЇ СТОЯНКИ
ТРОЯНОВЕ 4
У 2008, 2009 РОКАХ**

**Zaliznyak L.L., Vetrov D.O.,
Hoptynets I.M.**

**INVESTIGATION OF
GRAVETTIAN SITE OF
TROYANOVE 4 IN COURSE OF
YEARS 2008-2009**

Стаття присвячена публікації та культурно-хронологічній інтерпретації нових матеріалів зі стоянки Троянове 4 з Центральної України. Пам'ятка є найсхіднішою серед граветських стоянок Центрально-Східної Європи.

Передісторія

Стоянка Троянове 4 входить до великого скупчення різночасових пам'яток кам'яної доби на р.Велика Вись під м.Новомиргород на Кіровоградщині. Сировинною базою цих численних стоянок були відслонення крем'яної сировини в районі с.Коробчине. Відкрив ці пам'ятки у 1983 р. ентузіаст археології краєзнавець з м. Новомиргорода П.І.Озеров.

Стационарні розкопки на пам'ятці розпочалися 2006 р. археологічною експедицією Національного університету "Киево-Могилянська академія" (керівник Л.Л.Залізник) і тривають щорічно по 2010 р. включно. За відсутності начальника експедиції розкопом керував м.н.с. ІА НАНУ Д.О.Ветров, під проводом якого щоденно працювало від 10 до 20 студентів-істориків НаУКМА. Активну участь у роботах 2008-2010 рр. брав аспірант ІА НАНУ І.М. Хоптинець. Протягом 2006 р. досліджено 25 кв. м пам'ятки, у 2007 р. – 20 кв. м., у 2008 р. – 19 кв. м, у 2009 р. – 21 кв. м. Загальна площа розкопу сягнула 85 кв. м.

Виявлена розкопками 2008, 2009 рр. стратиграфія та планіграфія культурного шару, як і власне знахідки, значною мірою ідентичні матеріалам та результатам досліджень попередніх років розкопок (Залізник, Степанчук, Ветров та ін., 2007 а, б, в, г; 2008 а, б).

Розташування пам'ятки, стратиграфія, методика розкопок.

Стоянка розташована за 500 м на північний захід від крайніх хат с.Троянове Новомиргородського району на Кіровоградщині. Підйомний матеріал залягав трьома скупченнями (Троянове 4, 4В, 4С) на оранці південно-західної частини мису, утвореного двома відвершками

Троянкової балки. Основний розкоп 2006-2010 рр. закладено на центральному скупченні Троянове 4, а скупчення Троянове 4В та 4С прошурфовані у 2007 р.

За результатами палеогеографічних досліджень Ж.М.Матвіїшиної та О.Г.Пархоменка, які працювали на стоянці в липні 2007 р., усі матеріали пам'ятки залягали практично на одному стратиграфічному рівні – у верхній частині бузького лесу, що, за Н.П.Герасименко (2004, с.19), відкладався упродовж періоду 27-19 тис. років тому (далі трт). Леси, що вміщують артефакти, на думку згаданих геологів, формувалися в холодному або помірно-холодному степу зі зрідженими лісами й чагарниками в долинах річок та в балках.

Розкопи 2008, 2009 рр. загальною площею 40 кв. м були прирізані до попередніх у південному напрямку, у відповідності з напрямком поширення культурних решток (рис. 1). Культурний шар досліджувався, як і в попередні роки, в метровій сітці координат, горизонтами потужністю 10 см, які розбиралися ножами. У розкопі знахідки зустрічалися з поверхні до глибини 0,9 м. Але найбільша їх концентрація пов'язана з глибинами 0,5-0,8 м (рис.2). У межах розкопу глибше 1 м культурні рештки відсутні. Неглибоке залягання культурного шару пояснюється зливом верхньої пачки відкладів потужністю 40-50 см. На поверхні та в гумусі більшість кременів мали молочно-білу патину та сліди пошкодження плугом внаслідок тривалого перебування в орному шарі. Патинізація артефактів із суглинків нерівномірна. Вапнякова кірка вкривала більшість кременів із суглинків, особливо їх нижній бік.

Гострі краї кременів без видимих ушкоджень та їх горизонтальне положення свідчать про

непорушеність шару, звичайно, за винятком ріллі. Морфологічна однорідність комплексу свідчить про його гомогенність. Значна товща єдиного культурного шару, що сягає 0,3-0,4 м, можливо пояснюється швидким темпом накопичення лесів.

Культурний шар стоянки майже не містить фауністичних решток, що вірогідно пояснюється несприятливим для збереження кісток хімічним середовищем. Лише у 2008 р. під великими відщепами кременю вдалося відшукати три еродовані уламки кістки 3-4 см завбільшки, що дає надію отримати радіокарбоніві дати для пам'ятки.

Опис крем'яного матеріалу

Досліджуване у 2006 та 2007 рр. скупчення крем'яного бою з окремими знаряддями продовжувалося в стінку розкопу у південному напрямку. Саме у цей бік прирізано розкопи 2008 і 2009 р., які, однак, не до кінця вичерпали скупчення кременів, що продовжується ще далі на південь (рис. 1).

Культурний шар пам'ятки містив велику кількість відходів первинної обробки кременю. Серед маси великих відщепів, лусочок і уламків кременю, зустрічалися також численні пластини та окремі завершені знаряддя – різці, скребла на великих первинних відщепах, пластини з ретушшю. Поєднання інтенсивної первинної обробки кременю з виразними серіями завершених знарядь дало підстави віднести пам'ятку до стоянок-майстерень.

Для виготовлення знарядь мешканці стоянки використовували досить великі жовна якісного темно-сірого кременю. Джерелом сировини вірогідно було первинне родовище кременю у с.Коробчине, що усього за 7 км на південний захід від Троянового 4.

Колекція кременю з розкопу 2008, 2009 р. стоянки Троянове 4, що зберігається в ІА НАНУ, нараховує 14018 кременів, в т.ч. 508 з ретушшю. У цілому вироби з кременю відзначаються значними розмірами, що властиво комплексам граветської традиції, але, з іншого боку, свідчить про багату сировинну базу пам'ятки.

Великі відбивні горбки первинних відщепів свідчать, що первинна обробка кременю, відбувалася із застосуванням жорсткого крем'яного відбійника. Декілька масивних крем'яних відбійників із зірчастою забитістю знайдені на пам'ятці. В колекції представлені всі етапи обробки кременю – від первинного розщеплення до виготовлення знарядь праці. Основну частину артефактів складають 11302 відщепи, луски та уламки кременю.

У 2008, 2009 рр. знайдено 22 нуклеуси та їхні численні уламки. Як і в попередні роки, це великі одно- та двоплощинні ядрища з ортогнатними чи злегка скошеними площинами (рис. 3, 4, 3). Великі нуклеуси несуть сліди зняття крупних, досконалих пластин, їхні площини ретельно підправлені поперечними сколами, представленими в колекції 39 виразними авіважами. Поряд з великими ядрищами з ортогнатними чи злегка скошеними площинами зустрічаються і значно менші. Присутні одно- та двоплощинні нуклеуси зі скошеними площинами (рис. 4, 1, 2, 4).

Характерним елементом техніки первинної обробки кременю стоянки є неглибокі негативи відбивних горбків пластин, що представлені 1725 екземплярами. Над широким, але невисоким відбивним горбком більшості пластинчастих сколів нависає край ударної площини, утворюючи характерну “губу”. Низький рельєф відбивних горбків відповідає неглибоким негативам сколів на великих призматичних нуклеусах, які слугували для отримання пластинчастих заготовок знарядь. Ці технологічні особливості є наслідком застосування м'якого (рогового?) відбійника, що характерно для первинної обробки кременю пам'яток граветського технокомплексу прильодовикової Європи.

Більшість виробів з ретушшю зроблена на великих і дуже великих пластинах. Переважають пластинчасті заготовки шириною від 2 до 4 см і навіть більше. Показовим у цьому відношенні є фрагмент великої пластини довжиною 21 см і шириною 3,5 см (рис. 6, 5). Аналіз пластинчастих сколів показав, що в матеріалах стоянки, відсутня певна частина пластин. Пам'ятка, очевидно, являла собою спеціалізовану стоянку-майстерню, частина пластинчастої продукції якої транспортувалася за межі стоянки [Залізник, Степанчук, Ветров та ін. 2007, с.108]. Попри розвинену техніку отримання великих, досконалих пластин, на стоянці широко використовувалися також великі первинні відщепи для виготовлення численних скребел.

Відносно завершених виробів з ретушшю – 508 екземплярів, не рахуючи 369 аморфних відщепів та уламків зі спорадичною ретушшю. Навіть серед сформованих знарядь переважають морфологічно невиразні вироби. Зокрема, 77 екземплярами представлені грубі скребла на великих первинних відщепах переважно неправильної форми (рис.10). Менше десятої частини виробів з ретушшю (53 екз.) можна віднести до морфологічно завершених ретушованих знарядь.

Структуру комплексу виробів з ретушшо визначають п'ять головних категорій знарядь: різці, скребачки, пластини з ретушшо, пластинки й вістря з притупленим краєм та скребла на відщепі.

Різці – найвиразніша категорія знарядь стоянки. Представлені 19 екземплярами. Як правило, виготовлялися з великих пластин та масивних пластинчастих сколів (рис. 5, 6). У багатьох випадках довгі краї заготовок частково ретушовані. Більшість різців зламані. Цілі екземпляри великі і масивні. Різці серединні (рис. 5, 5-7, 6, 1), бічні ретушні (рис. 5, 1-4, 8, 6, 3) та на куту зламаної пластини (рис. 5, 9-12, 6, 2) представлені приблизно в рівних пропорціях.

Серед скребачок домінують кінцеві на пластині (рис. 7, 1-5, 8, 1-7). Досить часто скребковий край дещо спрямлений (рис. 8, 1-4). Деякі пластини з ретушшо мають скребкоподібні заокруглення на кінцях. В кількох випадках скребкова ретуш зрізає лише кути зламу пластин, демонструючи спосіб виготовлення кінцевих скребачок (рис. 7, 4). Знайдено кілька відщепів зі скребковою ретушшо по краю (рис. 7, 17-19, 8, 8, 10, 11), кінцеву скребачку на пластинчастому відщепі (рис. 8, 9).

Численною серією з 77 екз. представлені грубі скребла на великих первинних відщепі (рис. 10). У більшості випадків ретуш груба, несистематична. Часом це псевдоретуш, що утворилася по краю масивних первинних відщепів, внаслідок їх використання в якості скребел, в інших випадках – скобелів.

Уламки великих пластин з крайовою ретушшо – найчисленніша категорія ретушованих виробів стоянки. Однак з 380 ретушованих пластин переважна більшість має лише спорадичну ретуш або псевдоретуш, що з'являється на крем'яних лезах при їх застосуванні у трудових операціях. На багатьох пластині наявні ретушовані виїмки, що свідчить про їх використання в якості скобелів по твердим матеріалам. Подібна нерегулярна ретуш присутня і на крайках пластинчастих заготовок інших знарядь стоянки (різців, скребачок). Добре відретушований один чи обидва довгі краї мають не більше 30-40 пластин (рис. 9).

Звертає увагу невелика, але виразна серія пластин з ретушованими виїмками на кінці (рис. 7, 11-16).

Оснащення металевих зброї належить до культуровизначальних елементів для пам'яток кам'яної доби. В колекції з розкопу 2008-2009 рр. наявні усього 6 уламків пластинок з притупленим

краєм (рис. 7, 7-10). Вони притуплювалися крутою, як правило, зустрічною ретушшо, яка далеко заходила в тіло заготовки.

Аналіз крем'яного матеріалу

Технологічні та морфологічні особливості колекції кременю зі стоянки Троянове 4 демонструють прямі паралелі в граветських комплексах Подністер'я – Молодове V, шари 10-7, нижні верхньопалеолітичні шари Молодового I, Кормань IV, Косоуци, нижні шари, Оселівка II, Вороновиця, Бабин I, Галич, Межигірці I тощо. Ці пам'ятки є східним проявом гравету Центральної Європи. Матеріали стоянки Троянове 4 та дуже подібні до них з нижніх 8 та 7 шарів Володимирівки на Південному Бузі (Черниш 1953, с.25) свідчать, що носії граветських традицій просунулися з басейну Дністра далеко на схід, на Південний Буг, і майже досягли долини Дніпра.

Привертає увагу відсутність у численному комплексі стоянки асиметричних вістер з бічною виїмкою, властивих східному гравету або костенки-вілендорфській культурі. Впливами останніх на пізній гравет Подністер'я пояснюють появу таких вістер в 7 шарі Молодового V та в Галичі, які датуються приблизно 25-20 трт. За п'ять років розкопок стоянки Троянове 4 не знайдено жодного вістря з виїмкою, що дає підстави віднести пам'ятку до числа ранніх у межах гравету України. Тим більше, що в культурному шарі знайдений досить масивний біфас (Залізник та ін., 2008, с.94), наявність якого, можливо, пояснюється впливами селету. Найдавніші граветські шари (№ 9, 10) стоянки Молодове V також містять двобічно оброблені селетоїдні вироби.

Крім селетоїдного “рубилі по кістці”, знайденого на Трояновому 4 у 2007 р. (Залізник та ін. 2008а, с.94), у комплексі присутні 6 високих оріньякоїдних скребачок з носиком (Залізник та ін. 2007а, рис. 10, 21, 22). Такі іншопольські домішки традиційно пояснювали механічним змішуванням різночасових матеріалів, що, на нашу думку, не завжди так. Про механізм появи морфологічно відмінних від основного комплексу матеріалів писалося неодноразово (Залізник 1998, с.218-220; 2005, с.146-147). Зокрема речі різних культурних традицій в культурному шарі однієї стоянки не завжди є результатом механічного змішування різночасових матеріалів. Екзогамність мисливських колективів Homo sapiens була постійним джерелом іншопольських домішок до крем'яних комплексів стоянок кам'яної доби. У сферу шлюбних стосунків общин потрапляли колективи іншої культурної

традиції. Етнографічні матеріали свідчать, що обмін шлюбними партнерами передбачав тривалі візити окремих сімей до дружніх общин. Тривале гостювання сім'ї з відмінними культурними традиціями від традицій приймаючої сторони призводило до появи іншокультурних домішок в культурному шарі стоянки. Так з'являлися гомогенні археологічні комплекси, що поєднують у різних пропорціях археологічні артефакти різних культурних традицій, але являють собою не механічну суміш різночасових матеріалів, а є органічним поєднанням різних, але одночасових матеріалів (Залізник 1998, с.220). Можливо саме так пояснюються окремі селетоїдні та оріньякоїдні вироби в граветському комплексі Троянове 4.

Враховуючи нечисленність граветських пам'яток у Центральній Україні, стоянка Троянове 4 є перспективною пам'яткою, що потребує подальших досліджень. Зокрема варто прирізатися у південному напрямку від розкопу 2006-2009 рр. з метою добрати скупчення Троянове 4А. Особливо актуальними є пошуки фауністичних решток, які дали б змогу продатувати пам'ятку радіокарбонним методом.

Граветські традиції у верхньому палеоліті України

Граветська культурна традиція зародилася наприкінці ранньої фази верхнього палеоліту (ВП), але розвивалася в хронологічних рамках середньої пори ВП (рис. 11). У цей час вона була настільки домінуючою, що середину ВП Європи по праву можна назвати граветською добою. За археологічними критеріями середній період ВП почався 28-27 трт – зі зникненням неандертальців разом з їхніми традиціями (мікок, левалуа-мустье, можливо селет) і закінчився з поширенням епіграветських пам'яток 19 трт, які продовжили ту ж граветську традицію, але в її спрощеній і здрібнілій формі. Середня фаза ВП України (27-19 трт) збіглася з різким похолоданням, заключним етапом якого було максимальне падіння температур у прильодовиковій Європі 20-19 трт.

За Н.П.Герасименко (2004, с.19) культурні шари граветських пам'яток України зазвичай залягають в лесах бузького горизонту, які формувалися в умовах холодних і сухих перигляціальних тундро-степів. Різке похолодання 27 трт зумовило морозобійні порушення у підстилаючих бузькім лесам витачівських ґрунтах, що містять матеріали ранньої пори ВП. Протягом усієї середньої пори ВП в Україні розвивалася граветська культурна традиція (технокомплекс),

а на заключних її фазах – пам'ятки пушкарівського типу та епіоріньякські (рис. 11, 12).

Гравет (від однойменної стоянки у Франції) – культурна традиція або технокомплекс, середньої пори ВП з типовим для розвиненого ВП Європи пластинчастим крем'яним інвентарем. В основі технології обробки кременю лежала техніка отримання великих пластин з призматичних нуклеусів за допомогою м'якого відбійника. Визначальними знаряддями з кременю є вістря на пластинах з прямим при-тупленим краєм (рис. 12, *II*), призматичні нуклеуси, різці та скребачки на великих, довгих пластинах. Граветська людність полювала на стадних ссавців холодних прильодовикових степів Європи (мамонт, кінь, бізон, північний олень тощо), про що свідчить відповідна фауна стоянок.

Найбільший внесок у дослідження гравету України зроблено львівськими колегами, які вже півстоліття досліджують багаточисельні граветські пам'ятки Подністер'я (Черниш 1973, 1987; Ситник, Богущкий, Кулаковська 1996, Ситник та ін. 2005). Гравет Дністра та Пруту плідно вивчав молдавський археолог І.А.Борзіак (Борзіак, Кулаковська 1998). Граветським пам'яткам України присвячено кілька статей Д.Ю.Нужного (2003, 2009). Останні п'ять років автором цих рядків, разом з Д.О.Ветровим, В.М.Степанчуком, П.І.Озеровим та І.М.Хоптинцем, досліджуються граветські пам'ятки Троянове 4 та Озерове під Новомиргородом у Центральній Україні (Залізник та ін. 2007, 2008а, б). Періодизації ВП України (зокрема і гравету) неодноразово торкалися різні зарубіжні дослідники (Kozlowski 1986; Chirica, Borzias, Chetaru 1996; Djindjian, Kozlowsky, Otte 1999; Восточный граветт 1998, Otte, Noiret 2004).

Окремі регіони гравету Європи різняться між собою певною специфікою виробів, що стало під-ставою для виділення в межах граветської традиції кількох локальних культур: павловську, молодовську, віллендорфсько-костенківську (східний гравет). Найбільша концентрація граветських пам'яток в Україні спостерігається в Середньому та Верхньому Подністров'ї. Маються на увазі відповідні шари стоянок верхнього палеоліту Подністер'я – Молодове I, V, Кормань IV, Оселівка II, Вороновиця I, Атаки, Бабин I, Межигірці I, Галич та ін., які, по суті, є східною філією гравету Центральної Європи. Останніми роками з'ясовано, що граветська людність Подністер'я просунулася ще далі на схід – у Центральну Україну, про що свідчать матеріали нижніх 8 та 7 шарів стоянки

Володимирівка на Південному Бузі, Троянове 4, Озерове під Новомиргородом (Залізник, Степанчук, Ветров, Озеров 2007, 2008). Новомиргородська група гравету України морфологічно ближча до граветських пам'яток басейну Дністра та Центральної Європи, ніж до Східного гравету Росії. Разом з тим, певна специфіка крем'яного інвентарю дозволяє розглядати її як окремий варіант гравету України.

Поки що на Лівобережній Україні власне граветські пам'ятки не відомі. Певним їх відповідником може бути досліджена О.О.Кротовою (1986, с.10-25; 2003, с.190-191) цікава стоянка Ями на Луганщині. Її інвентар дещо нагадує гравет Правобережної України, якому вона синхронна. Далі на північний схід в Росії на Середньому Дону, у верхів'ях Десни та Оки поширені пам'ятки так званого Східного гравету. Це культурне явище дещо пізніше власне гравету заходу України та Центральної Європи і відрізняється від них асиметричними наконечниками з бічними виїмками (рис. 2), ножами костенківського типу, листоподібними вістрями (Восточный граветт 1998).

Періодизація середньої пори ВП України значною мірою побудована на хроностратиграфічній схемі граветських шарів стоянки Молодове V, розробленій О.П.Чернишем (1987) та І.К.Івановою (1987). Нещодавно вона підтверджена авторитетним бельгійським геологом-четвертинником Полом Езерцем (Haesaerts et. al. 2003). Щодо генези граветської традиції Сформована сто років тому класиками французького палеолітознавства версія походження граветської традиції з оріньяка має прибічників і в наш час (Борзіяк, Кулаковська 1998, с.58-59). Граветські традиції були підґрунтям для формування мікрогравету або епігравету наступної пізньої пори ВП.

На пізньому етапі гравет України співіснував з двома іншими культурними традиціями – пушкарівською та епіоріньякською.

Пушкарівський тип пам'яток – група стоянок басейну Десни (Пушкарі I, Ключи, Хотильово II), яким властивий своєрідний крем'яний інвентар, що поєднує ланцетоподібні вістря пушкарівського типу, чотирикутники з характерними виробами костенки-вілендорфської спільноти (також відомої під назвою східний гравет) – нечисленні асиметричні вістря з виїмками, ножі костенківського типу, листоподібні вістря (рис. 12, III). Великий внесок у дослідження цих пам'яток зробили П.П.Єфименко, який копав Пушкарі I, та

І.Г.Шовкопляс (досліджував Ключи). З 1981 р. стоянку Пушкарі I досліджує археолог із Санкт-Петербургу В.І.Беляєва (2002). Останнім часом стоянку Ключи копав Д.В.Ступак (2008). Раніше пам'ятки типу Пушкарі I розглядали як локальний варіант східного гравету; зараз дослідники схилиються до думки, що це окремий – в межах граветського технокомплексу – тип пам'яток ВП Подесення.

Культурний шар Пушкарів I лежить вище витачівського (брянського) похованого ґрунту і відділений від нього лесовими суглинками бузького часу. Шар побитий потужними морозобійними тріщинами, що починаються над ним і, вірогідно, утворилися під час максимуму похолодань 20-19 трт. Отже стоянка, схоже, функціонувала напередодні валдайського максимуму, що відповідає радіокарбонічним датам пам'ятки, основний масив яких припадає на 20-21 трт.

Епіоріньякські пам'ятки за морфологією зрядь (нуклеподібні скребачки високої форми, мікроплатівки кремс-дюфур, багатофасеткові різці) нагадують власне оріньякські, що датуються значно ранішим часом. Епіоріньякські стоянки досліджені у Побужжі (Анетівка I, Сагайдак I, Гордашівка), Подністер'ї (Рашків VII) та Надазов'ї (Муралівка, Золотівка). Судячи з радіокарбонічних дат згаданих пам'яток, вони датуються в межах 22-17 трт. У Західній Європі також відомий епіоріньяк або оріньяк V, що доживає до максимуму похолодання, тобто 20-19 трт.

Генетичний зв'язок епіоріньяку з власне оріньяком ранньої пори ВП (попри подібність крем'яних виробів та технології) не доведений. Між ними існує хронологічний хіагус близько 6 тис. років, у межах якого стоянки оріньякської традиції невідомі ні в Україні, ні поза її межами (рис. 11).

Не виключено, що епіоріньяк був генетичною підосною південних пам'яток епігравету пізньої пори ВП України (Нужний 1992, с.26; Коен 1999, р.368; Яневич 2000), або принаймні брав участь разом з граветом у формуванні мікрограветських пам'яток пізньої пори ВП півдня України (Залізник 2005, с.36). Про це свідчить наявність оріньякських мікролітів типу дюфур, кареноїдних скребачок, багатофасеткових різців на ранніх епіграветських пам'ятках півдня (Амвросіївка, Аккаржа, Анетівка II). Скоріш за все, формування епігравету відбувалося на граветському підґрунті, але під впливом (принаймні на півдні) епіоріньякського населення, що полишило стоянки Сагайдак I, Анетівка I,

Гордашівка, Рашків VII, Муралівка, Золотівка, які частково синхронні згадуваним найранішим епіграветським стоянкам степового Надчорномор'я і датуються 21-18 трт (рис. 11).

Епігравет або мікрогравет – культурна традиція (технокомплекс) кінця верхнього палеоліту Європи, що характеризується поширенням вкладнів до наконечників списів у вигляді крем'яних мікропластинок та мікрівістер з притупленим краєм (рис. 11, Д). Техніка обробки кременю типова для верхнього палеоліту (призматичні нуклеуси для пластин, кінцеві скребачки, різноманітні різці на пластинах). Мікрогравет України має прямі аналогії в синхронному йому мадлені Франції, Іспанії, Німеччини, Австрії та в епіграветі Італії. Мистецтву епігравету властива схематизація зображень, яскраві приклади якої дає палеолітичне мистецтво України (Мізін).

Період 19-12 трт по праву можна вважати добою мікрогравету у Європі, коли однотипні пам'ятки з дрібними вістрями з притупленим краєм домінували на просторі від Атлантичного узбережжя Європи до басейну Дону. Епігравет або мікрогравет був мало не єдиною культурною традицією, яка розвивалася протягом пізньої пори ВП на території України (рис. 11). До цієї традиції належить переважна більшість відомих стоянок пізньої та початку фінальної фаз ВП України (Кирилівська, Мізін, Межирічі, Добранічівка, Гінці, Амвросіївка, Велика Аккаржа, Анетівка II тощо). Судячи з фауністичних решток, епіграветські мисливці полювали на великих ссавців холодних прильодовикових степів та лісостепів: на півночі України – на мамонтів та північних оленів, у південних степах – на бізонів та коней.

Широко відомі у світовій археології поселення з ефектними житлами з кісток мамонтів – Гінці, Мізін, Межирічі, Добранічівка, Юдиново, Єлисеєвичі, Тимонівка та ін. Цей своєрідний прояв культури епігравету Середнього Подніпров'я та Подесення, судячи з численних радіокарбонів дат, датується кінцем пізньої фази ВП – 15, 14 трт. Схоже, край їхньому існуванню поклато рауніське потепління близько 13,5 трт, що спричинило вимирання мамонтів у Європі і стало

межею між пізньою та фінальною фазами ВП Європи.

Епіграветська традиція обробки кременю продовжила свій розвиток у першій половині наступної фінальної фази ВП. Судячи з радіокарбонів дат деяких українських стоянок, а також найпізніших мадленських пам'яток Центральної та Західної Європи, епігравет проіснував до алердського потепління 12 трт. Це стосується також епігравету Надчорномор'я та Надазов'я, де найдавніші епіграветські пам'ятки датуються 19, 18 трт (Амвросіївка, Анетівка II, Аккаржа, Нововолодимирівка II), а наймолодші першою половиною фінального палеоліту 13, 12 трт (Солоне Озеро VI, Рогалик VII, Кам'яна Балка, мис 3 та ін.).

Отже, під час максимуму похолодання граветська традиція трансформувалася (на півдні України за участю епіоріньяку) у свою пізню, здрібнілу і спрощену версію, в так званий епігравет або мікрогравет, що розвивався в межах 19-12 трт. Таким чином, граветські традиції домінували на території України майже 20 тис. років – з 30 трт (Молодове V, ш.9, 10) до заключних фаз ВП, 12 трт (Рогалик VII, Вишенне 2). Якщо середню добу верхнього палеоліту (27-19 трт) можна назвати добою гравету, то пізню (19-12 трт) – епохою епігравету. У середині фінального палеоліту на епіграветських традиціях постали культури осокорівка і шан-коба півдня України (Залізник 1998, с.119; 2005, с.41, 44) (рис. 11).

Таким чином, новомиргородська група граветських пам'яток середньої фази верхнього палеоліту (Троянове 4 А, В, С, Озерове, Володимирівка, ш. 7, 8) має прямі паралелі в матеріалах численних граветських стоянок Подністер'я і являє собою найсхідніший локальний прояв гравету Центральної Європи.

ТРОЯНОВЕ 4. ТАБЛИЦЯ КРЕМ'ЯНИХ ВИРОБІВ СТОЯНКИ
З РОЗКОПОК 2006-2009 рр.

ВИРОБИ	2006	2007	2008	2009	Разом
Пренуклеуси				4	4
Нуклеуси одноплощинні ортогнатні великі	3	6	3	2	14
ортогнатні малі	4	6	2		12
зі скош. площиною	3	2	2	3	10
двоплощинні ортогнатні великі	2	3	1		6
ортогнатні малі	1	4			5
зі скош. площиною	3	3		4	10
Багатоплощинні аморфні				1	1
Нуклеоподібні уламки	7	2	18	11	38
Авіважі	5	9	33	6	53
Відбійники крем'яні	3	3	1	2	9
Пластини та їх уламки	540	523	790	935	2788
Відщепи та уламки кременю	5000	4043	6626	4676	20345
Аморфні відщепи та уламки з ретушшою	154	80	285	84	603
Знаряддя ретушовані					
Уламки пластинок з притупленим краєм	11	3	4	2	20
Вістря зі скошеним кінцем	2	2	1		5
Різці кутові на зламаний пластині	15	8	4	1	28
бічні ретушні	10	9	5	2	26
серединні	6	3	5	2	16
Скребачки кінцеві	3		3	8	14
на кінці тронкованих пластин атипові	14	2	1		17
з носиком високі орин'яцького типу	3	1	2		6
атипові на пластинах	3	2	1		6
Різці-скребачки			1	1	2
Пластини з виїмками на кінці	1	1	5	4	11
Біфаси		1			1
Скребла на великих первинних відщеплах	30	77	43	34	184
Пластини з ретушшою	110	127	295	85	617
РАЗОМ	5933	4928	8131	5867	24859
У т. ч. завершених знарядь с ретушшою	208	236	370	139	953

РАДІОКАРБОНОВІ ДАТИ СТОЯНОК
СЕРЕДНЬОЇ ПОРИ ВП УКРАЇНИ
(некалібровані)

ГРАВЕТ		ПУШКАРІ	
Галич	20360 $\pm$ 700 OxA 7429	Пушкарі І	20160 $\pm$ 180 ГИН 11310
Молодове V, 4	17000 $\pm$ 1400 ГИН 147	Пушкарі І	20840 $\pm$ 190 ГИН 11309
Молодове V, 4	17770 $\pm$ 110 GrA 9433	Пушкарі І	21000 $\pm$ 400 ГИН 8529
Молодове V, 6	20630 $\pm$ 110 GrA 22904	Пушкарі І	22350 $\pm$ 150 ГИН 11307
Молодове V, 6	20840 $\pm$ 310 GrA 24483	ЕПЮРІНЬЯК	
Молодове V, 6	21410 $\pm$ 110 GrA 22905	Золотівка	17400 $\pm$ 700 Le 1968
Молодове V, 7	25170 $\pm$ 210 GrA 9457	Муралівка	19630 $\pm$ 120 Le 1601
Молодове V, 7	27700 $\pm$ 270 GrA 13290	Сагайдак І	21240 $\pm$ 200 Le 1602a
Молодове V, 9	30420 $\pm$ 300 GrN 23576	Гордашівка	20370 $\pm$ 180 Ki 11677

ЛІТЕРАТУРА:

Беляева В.И. Палеолитическая стоянка Пушкарі І (характеристика культурного слоя). – СПб, 2002. – 156 с.

Борзійак І.О., Кулаковська Л.В. Гравет Подністров'я. Загальний огляд // Археологія. – 1996. – №3. – С.55-64.

Восточный Граветт. – М.: Научный мир, 1998 – 329 с.

Герасименко Н.П. Розвиток зональних ландшафтів четвертинного періоду на території України. – Автореф. докт. дис. – К., 2004. – 39 с.

Залізник Л.Л. Передісторія України X – V тис. до н.е. – К., 1998. – 307 с.

Залізник Л.Л. Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епігра-ветту // Археологія. – 2000. – №2. – С.4-11.

Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. – К., 2005. – 184 с.

Залізник Л.Л., Степанчук В.М., Ветров Д.О., Товкайло М.Т., Озеров П.І. Граветська стоянка Троянове 4 під Новомиргородом // Кам'яна доба України. – №10. – 2007а. – С.102-125.

Залізник Л.Л., Степанчук В.М., Ветров Д.О., Товкайло М.Т., Озеров П.І. Гравет Центральної України та його історичні долі // Археологія. – 2007б. – №2. – С.3-9.

Залізник Л.Л., Степанчук В.М., Ветров Д.О., Товкайло М.Т., Озеров П.І. Троянове 4 – перша граветська пам'ятка у Середньому Подніпров'ї // АДУ 2005-2007. – К., 2007в. – с.165-168.

Залізник Л.Л., Товкайло М.Т., Степанчук В.М., Ветров Д.О. Результати досліджень археологічної експедиції НаУКМА у 2006 р. // Магістеріум. Археологічні студії. – № 27. – К., 2007г. – С.4-9.

Залізник Л.Л., Ветров Д.О., Хоптинцев М.І. Дослідження граветської стоянки Троянове 4 під Новомиргородом у 2007 р. // Кам'яна доба України. – Вип.11. – 2008а. – С.82-95.

Залізник Л.Л., Степанчук В.М., Ветров Д.О., Товкайло М.Т., Озеров П.І. Граветська стоянка Троянове 4 під Новомиргородом // Археологический альманах. – 2008б. – №19.

Іванова І.К. Палеогеографія і палеоекологія середовища обитання людей каменного віка на Середньому Дністрі. Стоянка Молодово V // Многослойная палеолитическая стоянка Молодово V. Люди каменного віка і оточуюча середовище (К ХП конгресу ІНКВА, Канада, 1987). – М., 1987.

Кротова А.А. Культурно-хронологічне членення позднепалеолітичних пам'яток Юго-Востока України // Пам'ятники каменного віка Левобережної України. – К.: Наукова думка, 1986. – С.6-64.

Кротова О.О. Проблеми датування та періодизації пам'яток степової зони доби верхнього палеоліту // Кам'яна доба України. – Вип.4. – К., 2003. – С.83-98.

Нужний Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. – К., 1992. – 185 с.

Нужний Д.Ю. Пізньопалеолітична стоянка Ворона III на дніпровських порогах та її місце серед оріньякських пам'яток Східної Європи // Археологический альманах. – №3. – Донецьк, 1994. – С.204-216.

Нужний Д.Ю. Верхні шари палеолітичної стоянки Молодове 5 та деякі проблеми їх культурно-хронологічної інтерпретації // Vita Antiqua. – № 5-6. – К., 2003а. – С.20-38.

Ситник О.П., Богуцький А.Б., Кулаковська Л.В. Стратифіковані пам'ятки палеоліту в околицях Галича // Археологія. – 1996. – №3. – С.86-97.

Ситник О., Цирек К., Коронецький Р., Вжесінська А. Граветська пам'ятка Галич I // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип.9. – Львів, 2005. – С.32-89.

Ступак Д.В. Нові дослідження верхньопалеолітичної стоянки Ключи // Дослідження первісної археології в Україні. – К., 2008. – С.71-85.

Черниш О.П. Володимирівська палеолітична стоянка. – К., 1953. – 76 с.

Черниш А.П. Палеолит и мезолит Приднестровья. – М., 1973. – 126 с.

Черниш А.П. Эталонная многослойная стоянка Молодово V. Археология // Многослойная палеолитическая стоянка Молодово V. Люди каменного века и окружающая среда (К XII конгрессу ИНКВА, Канада, 1987). – М., 1987.

Яневич О.О. Бурани-кайська культура гравету Криму // Археологія. – 2000. – №2. – С.11-19.

Chirica V., Borziac I., Chetraru N., Gisement du Paleolithique superieur ancien entre le Dniestr et la Tissa. – Iasi, 1996. – 298 p.

Djindjian F., Kozlowsky J., Otte M. Le Paleolithique superieur en Europe. – Paris, 1999. – 474 p.

Haesaerts P., Borziac I., Chirica V., Damblon F., Koulakovska L., Van der Plicht J. The east carpatian loess record: a reference for the middle and late pleniglacial stratigraphy in central Europe // Quaternaire. – Vol.14. – №.3. – Paris, 2003. – P.163-188.

Kozlowski J.K. The Gravettian in Central and Eastern Europe // Advances in World Archaeology. – Vol.5. – Orlando: Academic Press, 1986. – P.201-252;

Nuzhnyi D. The industrial variability of the eastern Gravettian assemblages of Ukraine // Quartar 56 (2009). – P.159-174.

Otte M., Noiret P. Evolution du Gravettien au Mouen Danube // The Gravettian along Danube. – The Dolns Vestonice Studies. – 11. – P.8-32.

Zaliznyak L.L., Vetrov D.O., Hoptynets I.M.

INVESTIGATION OF GRAVETTIAN SITE OF TROYANOVE 4 IN COURSE OF YEARS 2008-2009

Article deals with publication and cultural and chronological interpretation of new materials from the site of Troyanove 4 in Central Ukraine, presenting the easternmost Gravettian site in Eastern Europe.

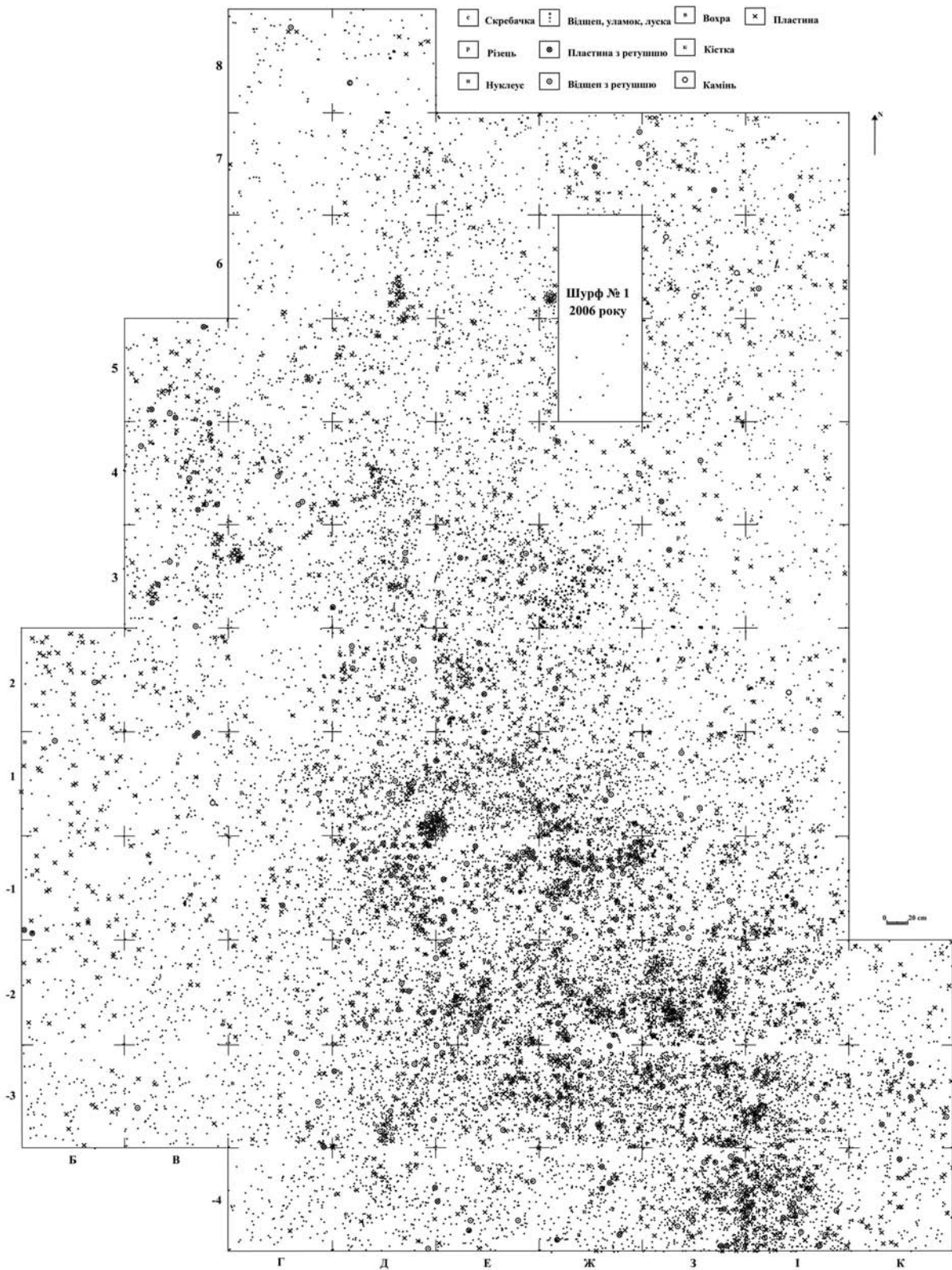

Рис. 1 Троянове 4. Загальний план знахідок у розкопі 2006-2009 р.

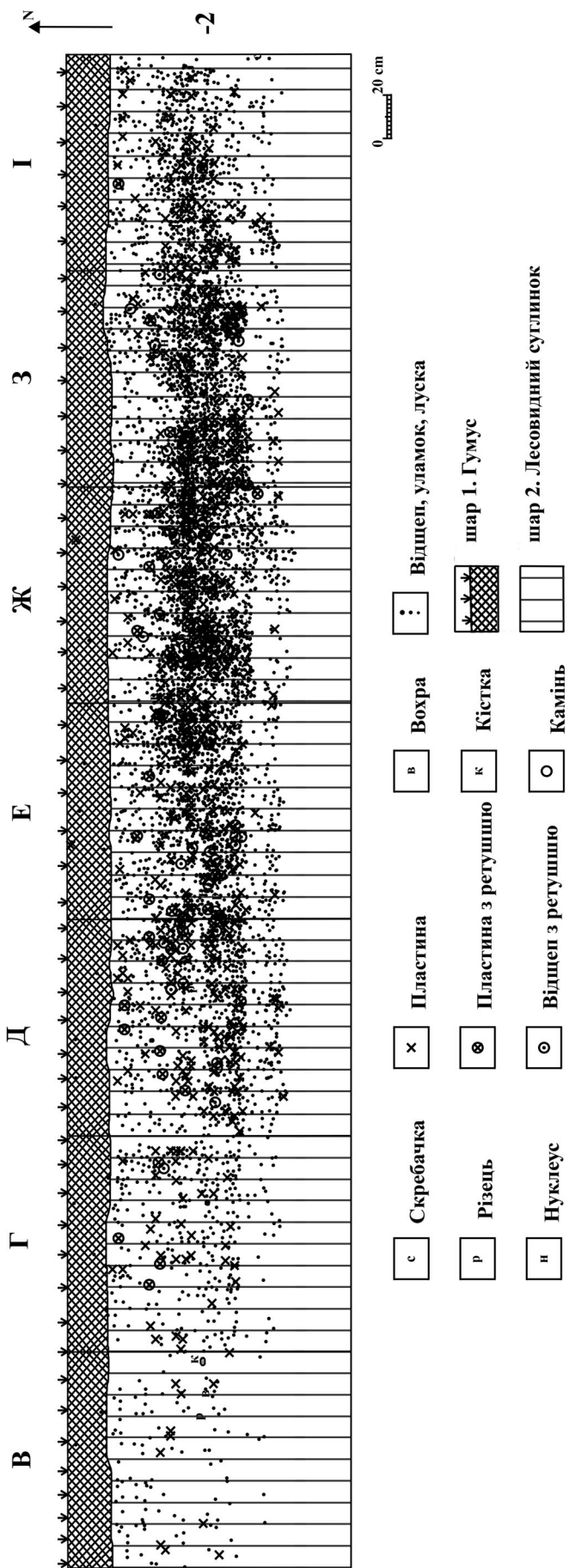

Рис. 2 Троянове 4 – 2008. Профіль південної стінки розкопу з верти-каль-ним розміщенням знахідок.

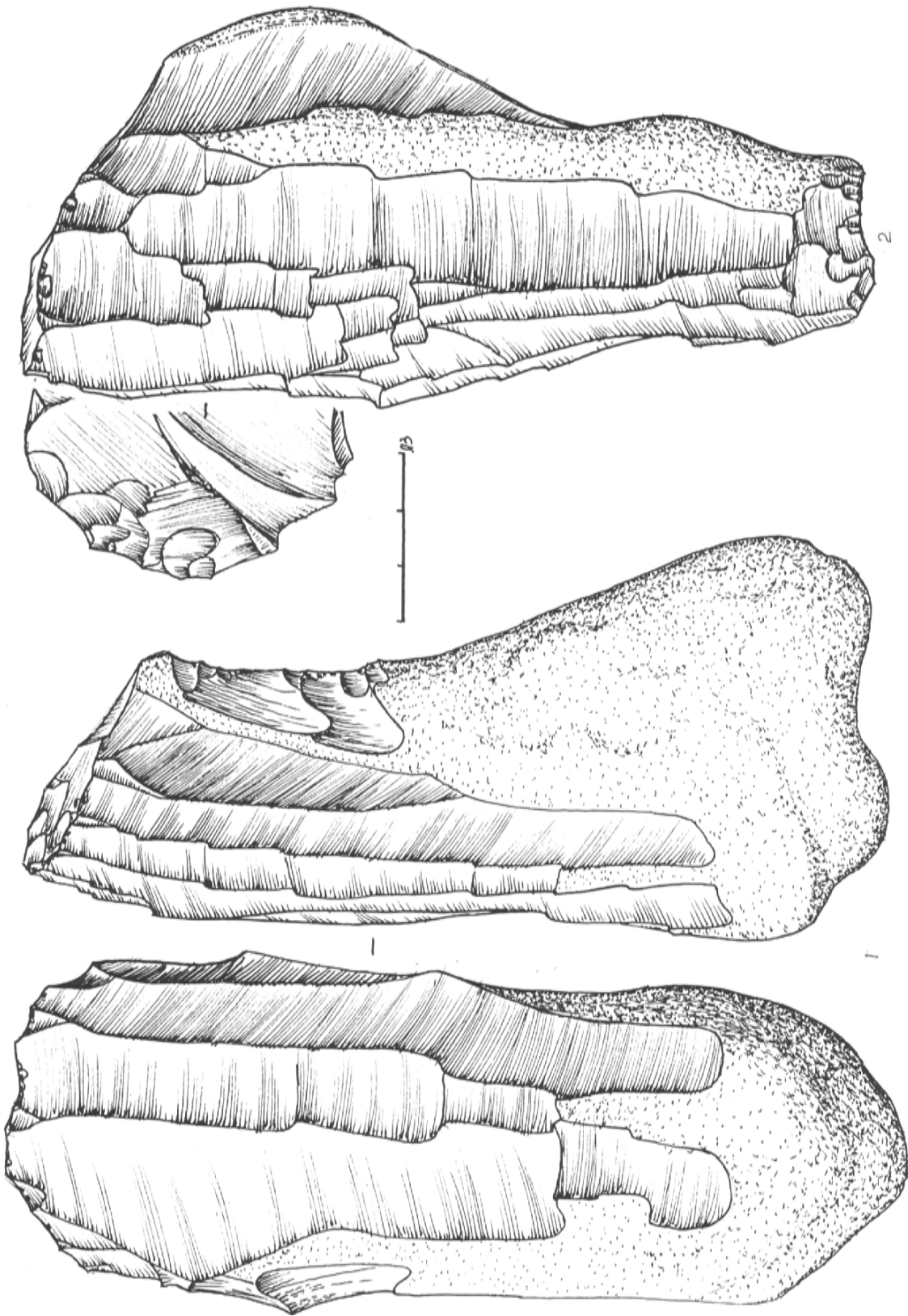

Рис. 3 Троянове 4 – 2008. Нуклеуси.

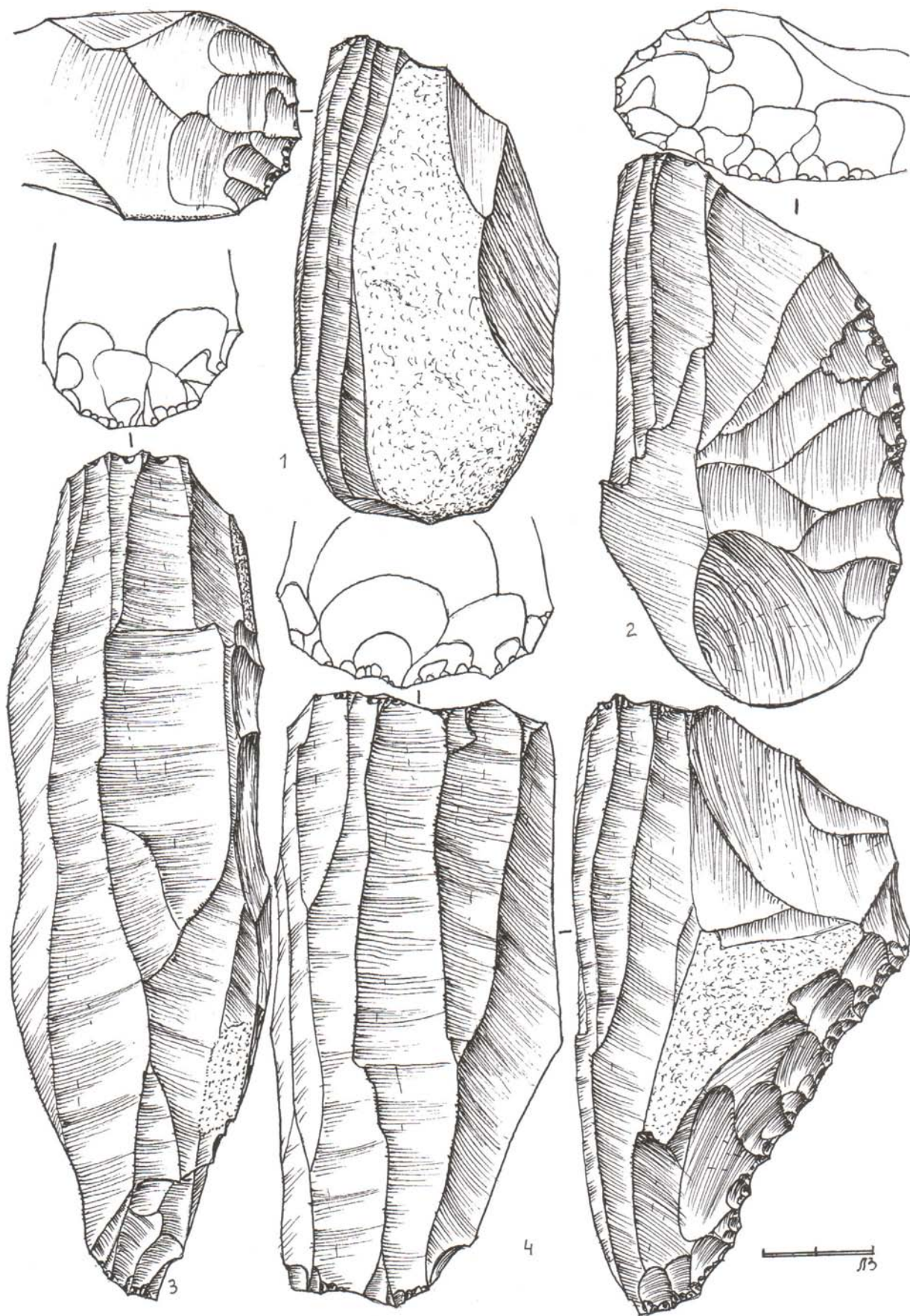

Рис. 4 Троянове 4 – 2008. Нуклеуси.

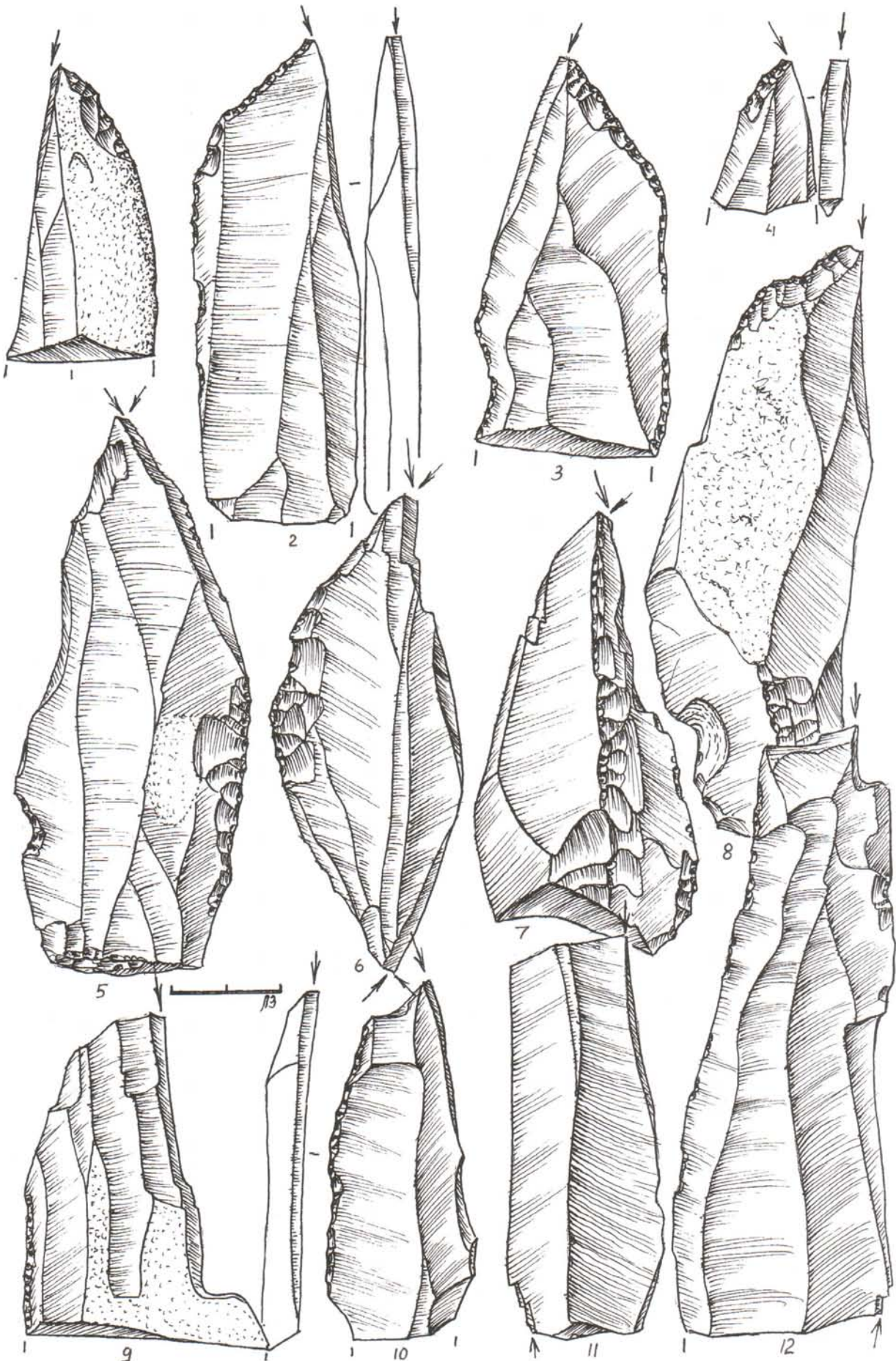

Рис. 5 Троянове 4 – 2008. Різці.

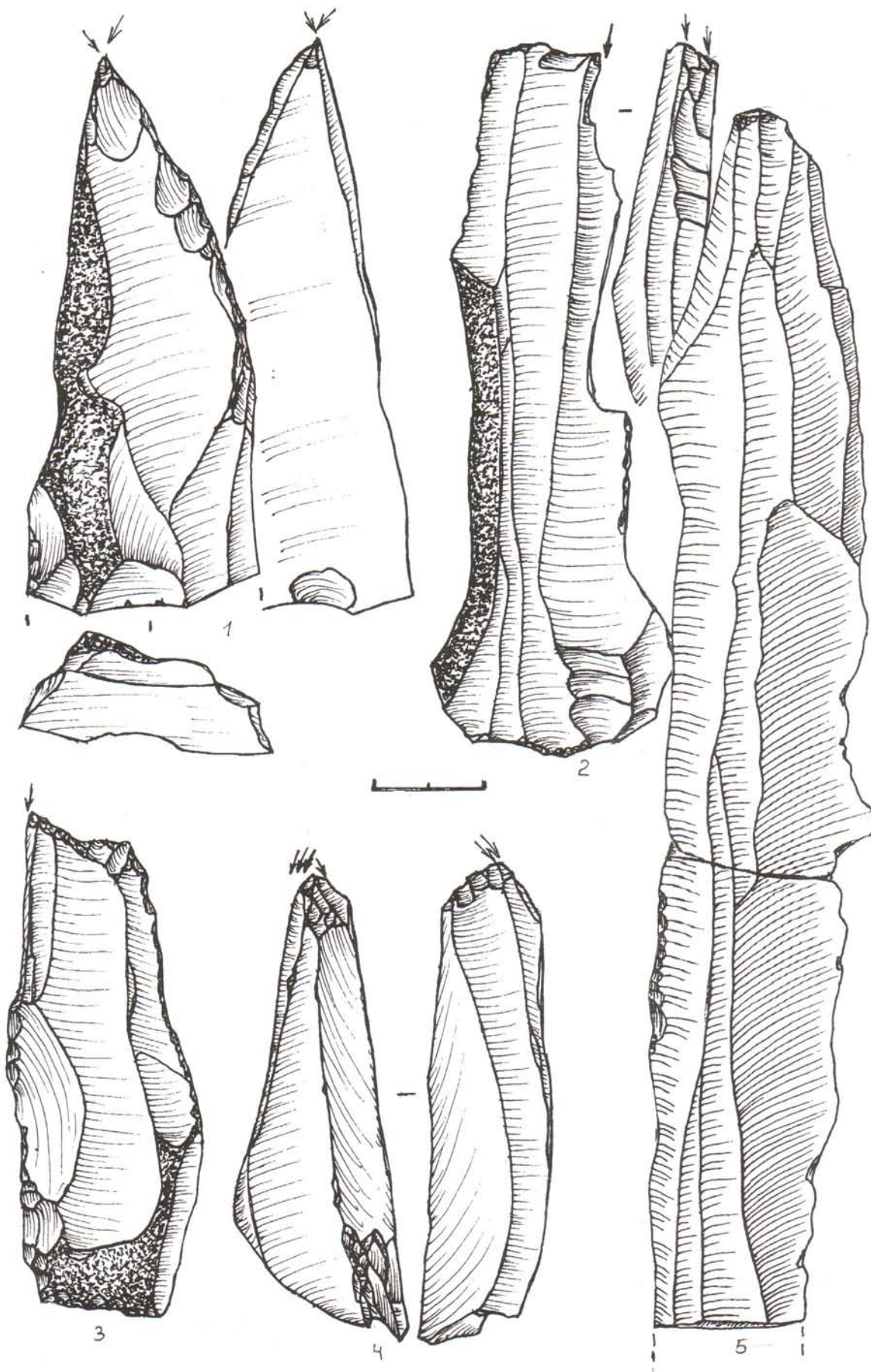

Рис. 6 Троянове 4 – 2009. Різці (1-4), пластина (5).

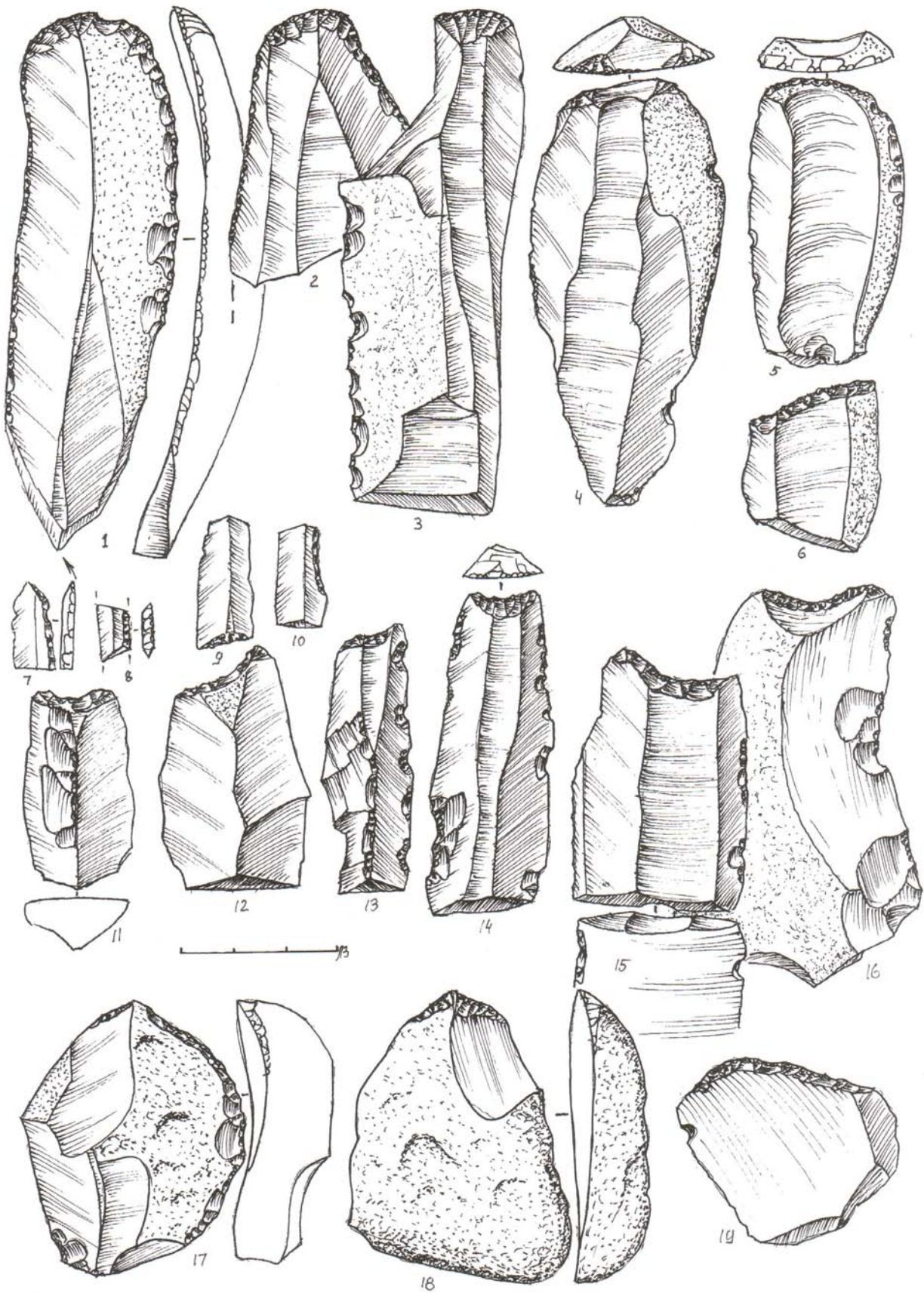

Рис. 7 Троянове 4 – 2008. Крем'яний інвентар.

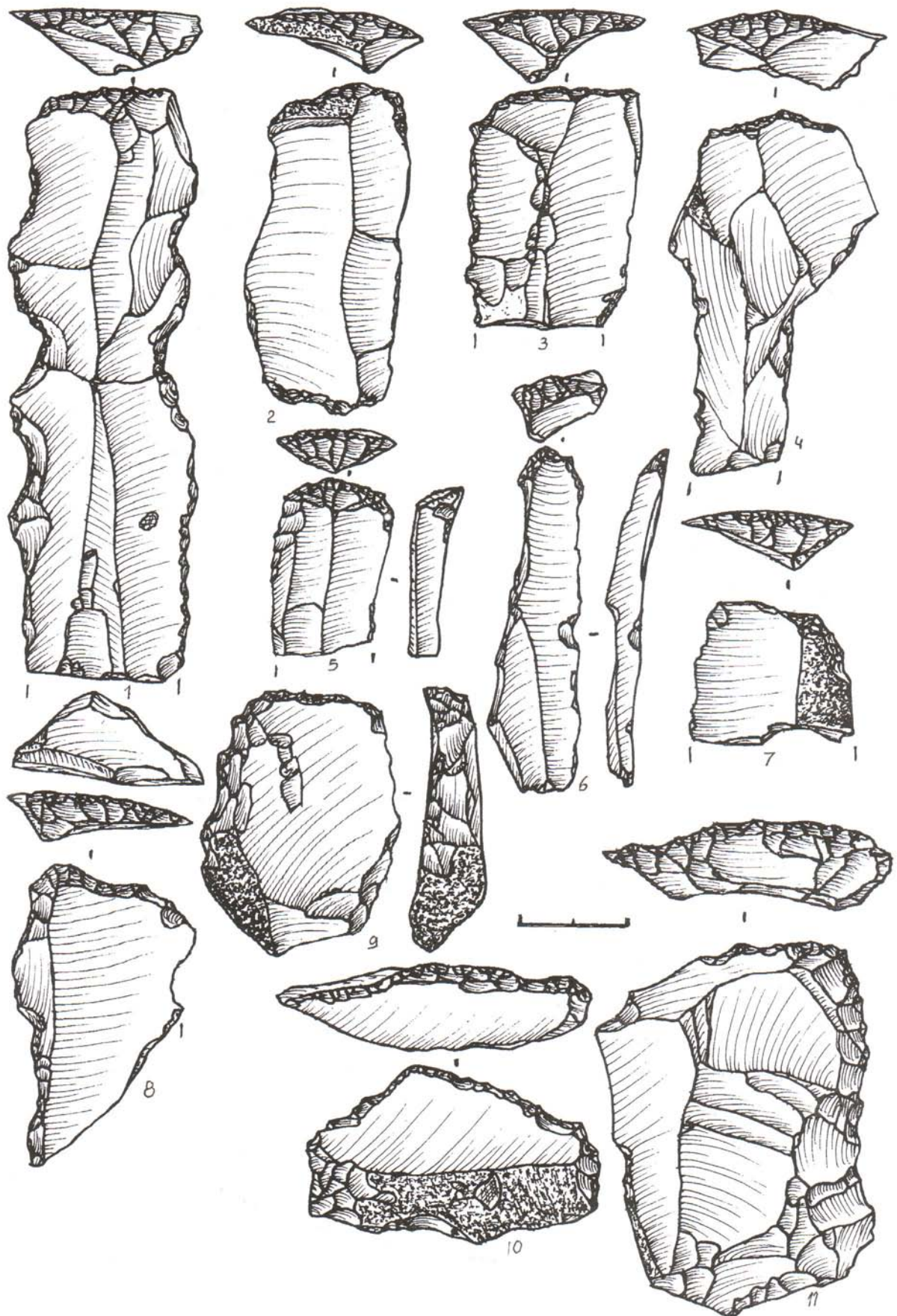

Рис. 8 Троянове 4 – 2009. Скребачки.

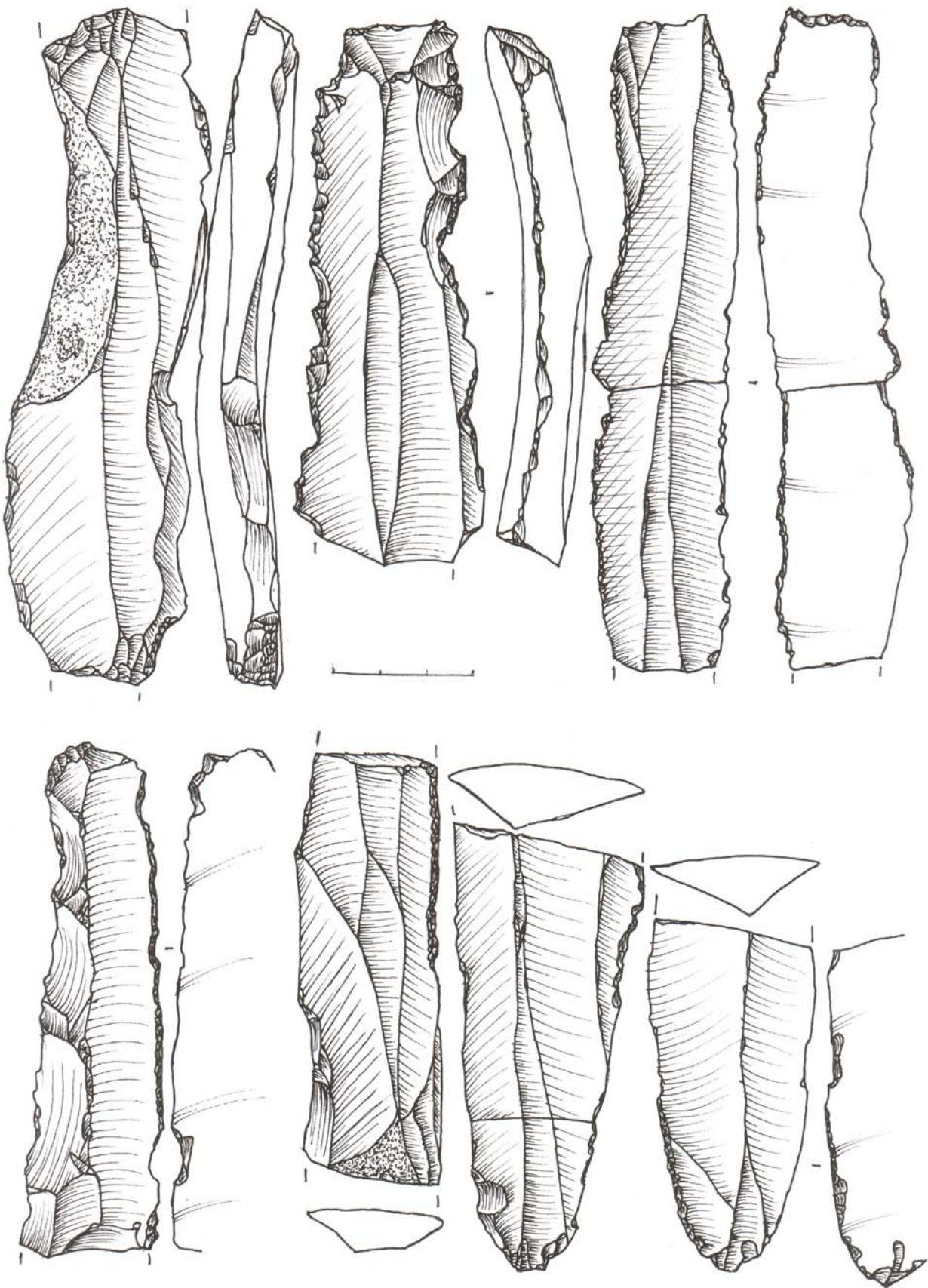

Рис. 9 Троянове 4 – 2008. Пластини з ретушшо.

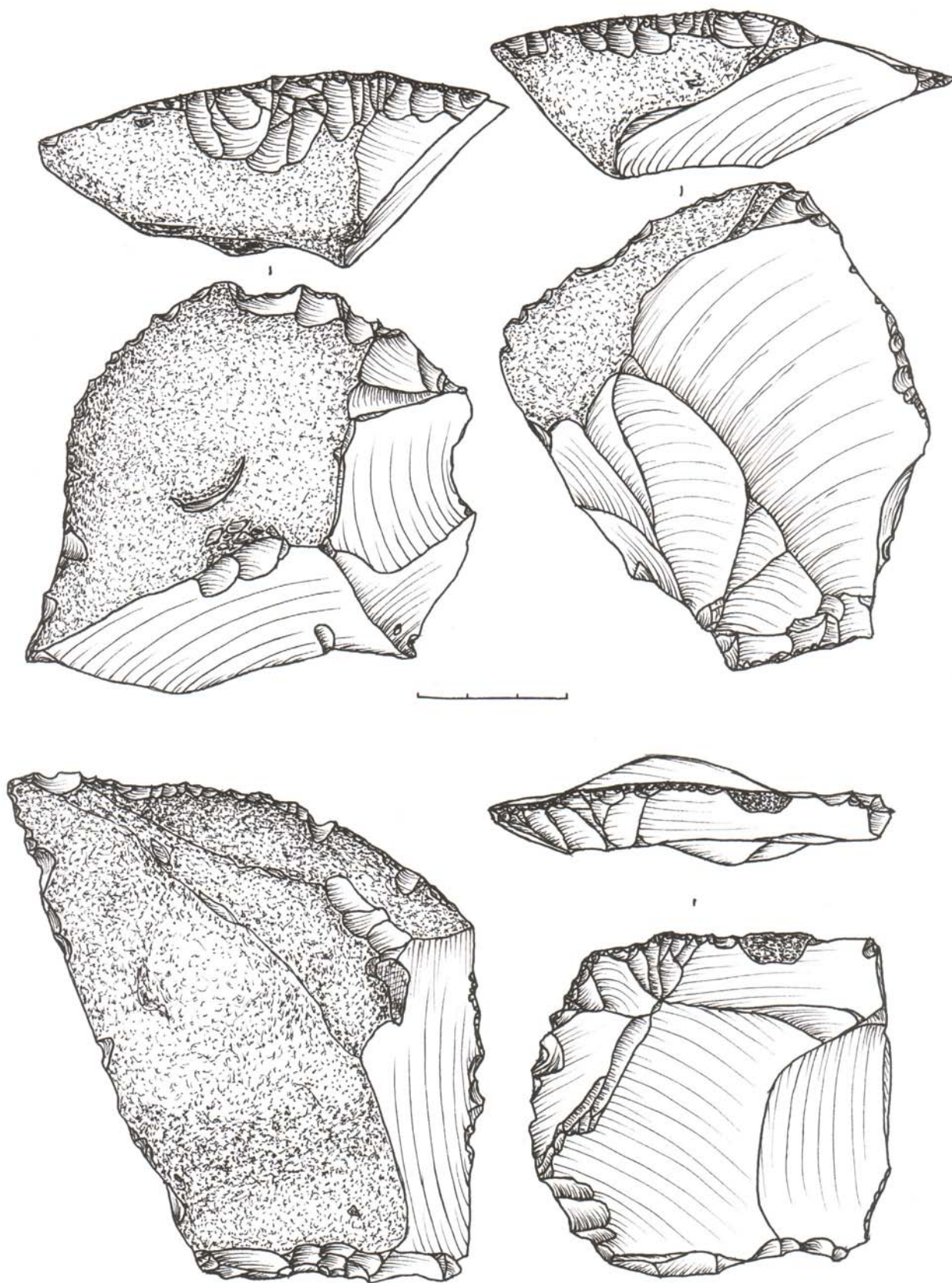

Рис. 10 Троянове 4 – 2009. Скрєбла.

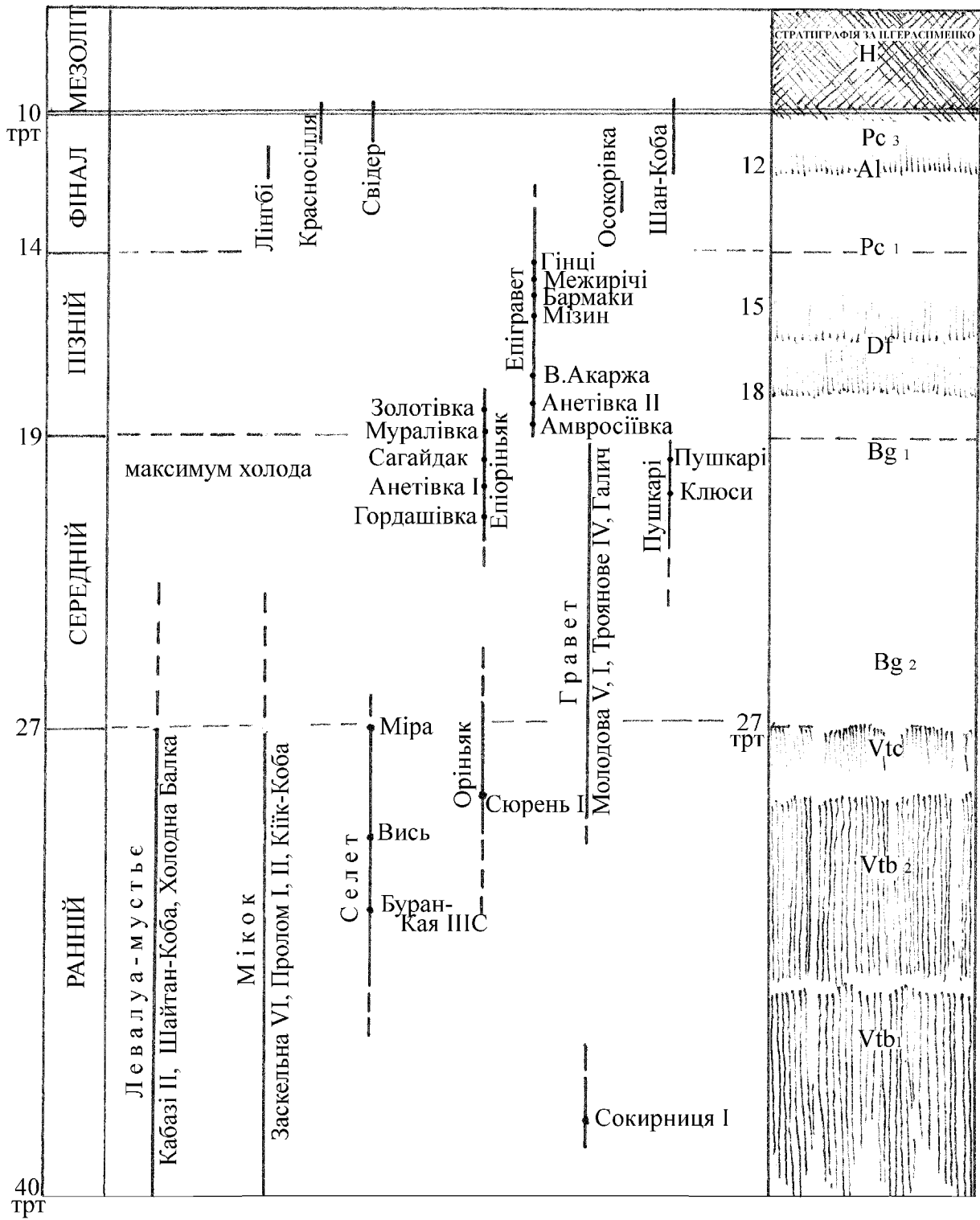

Рис. 11 Періодизація верхнього палеоліту України.

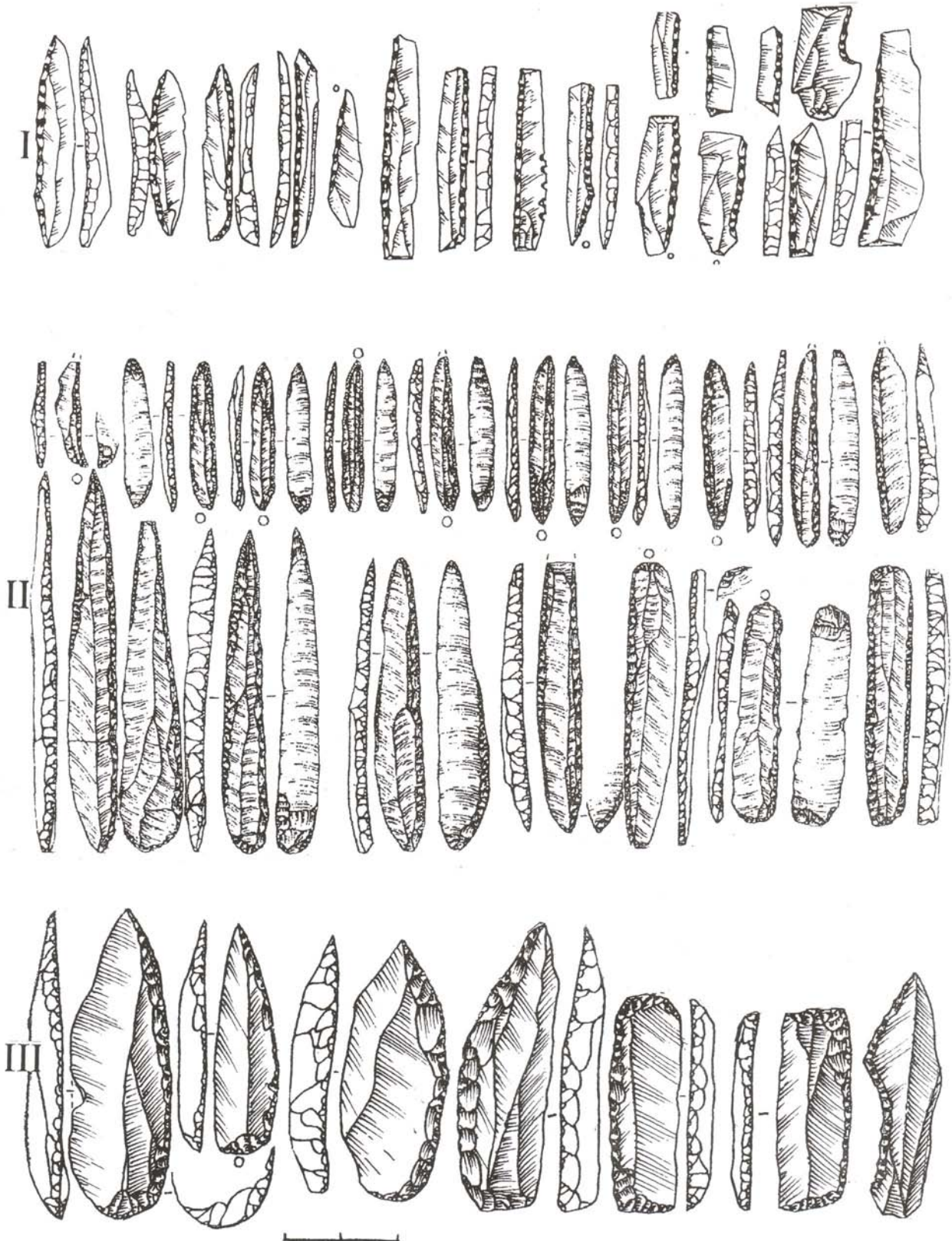

Рис. 12 Гравєтська традиція у верхньому палеоліті України. Мікроліти епігравєтські (I), гравєтські (II), пушкарівські (III).